

UDK 94(477. 83/. 86)+26(477) «1944–1953»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.17

Володимир СТАРКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (starka1980@ukr.net)

Volodymyr STARKA

PhD (History), Associate Professor of Ukraine's History Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (starka1980@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1944–1953 РР.

Анотація. Мета дослідження – системний аналіз форм, методів та засобів антирелігійного виховання у сільських школах Західної України упродовж 1944–1953 рр. **Методологія дослідження** базується на основоположних принципах наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності. Методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом, предметом і науковими завданнями дослідження. **Наукова новизна** полягає у тому що на основі опрацювання широкого масиву спеціальної літератури, залучення й комплексного аналізу широкого кола джерел у публікації здійснено цілісне та всебічне дослідження атеїстичної кампанії з боку радянської влади у західноукраїнській сільській школі. **Висновки.** Таким чином, повернення радянської влади на територію Західної України серед іншого продовжило політику атеїстичної пропаганди у сільській школі розпочатої у 1939–1941 роках. Базуючись на рекомендаціях А. Луначарського та маючи попередній досвід атеїстичної кампанії 1920–1930-х років, радянська влада у регіоні розпочала доволі активну кампанію антирелігійного виховання молоді. Основними провідниками цієї політики стали новоприбулі вчителі із східних регіонів СРСР та УРСР. Місцеві освітяни різними способами намагалися саботувати участь у подібних заходах. Чинником, котрий стримував активне поширення антирелігійної пропаганди у сільській школі виступало українське націоналістичне підпілля. Загалом, якщо на кінець 1940-х років часина сільської молоді піддалася антирелігійним клич ас радянської влади, то вже на початку 1950-х років участь сільської молоді в активному релігійному житті зростає. Важливу роль у цьому відіграв чинник родини, де релігійні переконання старших родичів мали більший вплив на свідомість молоді ніж штучні шкільні антирелігійні гасла. Загалом проаналізований у публікації досвід радянської влади із проведення атеїстичної кампанії є важливим для розуміння сутності складних та суперечливих трансформаційних процесів духовного життя сільської молоді в умовах тоталітарного режиму. Вивчення такого досвіду дозволить уникнути багатьох помилок під час реалізації духовної політики сучасної України.

Ключові слова: сільська школа, Західна Україна, релігія, суспільні трансформації, тоталітаризм, ГКЦ.

ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN IN THE WEST UKRAINIAN RURAL SCHOOL UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF 1944–1953

Summary. The purpose of the study is a systematic analysis of the forms, methods and means of anti-religious education in rural schools of Western Ukraine during 1944–1953. The methodology of the research is based on the fundamental principles of scientific knowledge: historicism, systematicity and objectivity. Methods of research are related to the purpose, object, subject and research tasks of the study. The scientific novelty consists in the fact that on the basis of working out a wide array of special literature, involving and comprehensive analysis of a wide range of sources in the publication, a comprehensive and comprehensive study of the atheistic campaign by the Soviet authorities in the West Ukrainian rural school was carried out. Conclusions Thus, the return of Soviet power to the territory of Western Ukraine, among other things, continued the policy of atheistic propaganda in the village school started in 1939–1941. Based on the recommendations of A. Lunacharsky and with the prior experience of the atheistic campaign of the 1920-s and 1930-s, the Soviet authorities in the region began a rather active campaign of anti-religious education of youth. The main leaders of this policy were newly arrived teachers from the eastern regions of the USSR and UkrSSR. Local

educators tried to sabotage in such events in various ways. A Ukrainian nationalist underground acted as a factor inhibiting the active dissemination of anti-religious propaganda in rural schools. In general, if, at the end of the 1940-s, rural youth were exposed to the anti-religious call of the Soviet regime, then in the early 1950-s, the participation of rural youth in active religious life was increasing. An important factor in this was played by the family factor, where the religious beliefs of older relatives had a greater impact on the consciousness of young people than artificial school anti-religious slogans. In general, the publication of the Soviet experience of an atheistic campaign is important for understanding the essence of the complex and contradictory transformational processes of the spiritual life of rural youth under conditions of a totalitarian regime. Studying such an experience will avoid a lot of prayer during the implementation of the spiritual policy of modern Ukraine.

Key words: Rural school, Western Ukraine, religion, social transformations, totalitarianism, GCCh.

Постановка проблеми. Зміна політичного режиму, безумовно приводить до деяких перетворень в історичній традиції, соціальній ментальності та повсякденному житті населення. Людина завжди пристосовується до нових умов життя, така її природа. В умовах швидкоплинних суспільних змін, спостерігається підвищення інтересу до релігії в окремих категорій населення, адже у вірі в Бога, люди намагаються знайти духовну підтримку, захист і відповіді на виклики сьогодення. Зважаючи на це, особливої актуальності набувають дослідження трансформації релігійної свідомості в умовах суспільно-політичних перетворень.

Водночас політико-ідеологічні доктрини, особливо тоталітарного спрямування намагаються підпорядкувати духовне життя громад своїм вузьким інтересам. Не стала винятком і політика радянської тоталітарної системи у західноукраїнському селі упродовж 1944–1953 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано у наукових розвідках В. Войналовича (Voinalovych, 2005), О. Лисенка (Lysenko, 1998) та Я. Стоцького (Stotskyi, 2008).

Мета статті. Мета наукової публікації: системний аналіз форм, методів та засобів антирелігійного виховання у сільських школах Західної України упродовж 1944–1953 рр. Реалізація мети наукової публікації зумовлює виконання наступних завдань: аналізу гуманітарної політики радянської влади на території Західної України упродовж 1944–1953 рр.; характеристики методів та засобів атеїстичного виховання у сільській школі; з'ясування впливу антирелігійного виховання радянської школи на трансформацію духовного життя сільської молоді Західної України.

Виклад основного матеріалу. Відновлення радянської влади в Західній Україні у другій половині 1944 р. спричинило нову хвилю духовних трансформацій повсякденного життя місцевого селянства. Як зазначав у своїй доповіді під час робочої наради з активом області секретаря Львівського обкому т. Гаркуші: «Рештки капіталізму в свідомості людей перебувають у протиріччях з радянськими соціалістичними відносинами і комуністичною ідеологією. Треба боротися з цими пережитками, не лише в ідеології, але й культурі (Lviv Region State Archive, f. P-3, d. 3, art. 659, p.17).

Цілковито усвідомлюючи, що старше покоління швидко повернути до усвідомлення себе радянськими громадянами не можливо, радянська влада всі зусилля з формування «нової радянської людини» зосередила на сільській молоді. Єдиною суспільною інституцією, що мала всі засоби для втілення цієї концепції, була радянська школа. За словами колишнього народного комісара освіти А. Луначарського: «цілком природним є бажання перетворити школу та апарат позашкільної освіти на провідника наукового соціалізму та комуністичної свідомості мас» (Lunacharskyi, 1976, p. 230).

Щоб досягнути суті антирелігійної роботи радянської школи, пропонуємо на початку розглянути теоретичне підґрунтя атеїстичного виховання.

Основні засади політики більшовиків у духовно-освітній сфері регламентувалися прийнятою у березні 1919 р. партійною програмою ВКП(б) стосовно розвитку освіти. В документі серед іншого зазначалося: «школа із зняття класового панування буржуазії повинна перетворитися на зняття комуністичного переродження суспільства» (Lunacharskyi, 1976, p. 139).

Один із соратників В. Леніна, нарком освіти А. Луначарський у 1919 р. визначив основні напрями роботи радянської системи освіти. Серед іншого він зазначав, що: «народна освіта, як область державної діяльності завжди виступає зняттям пристосування психології мас до поглядів того чи іншого класового уряду. В області народної освіти як і у всьому державно-управлінському апараті всі зусилля мають бути використані з метою комуністичної пропаганди» (Lunacharskyi, 1976, p. 39).

У подальшому А. Луначарський у своїх теоретичних працях сформулював цілу концепцію атеїстичного виховання підростаючого покоління, котра стала визначальною для роботи системи радянської освіти до середини 1960-х рр. У виступі «Про класову школу» зазначав: «Кожна сільська школа повинна бути центром освіти не лише дітей. Але і дорослих. Школа повинна бути джерелом агітації та пропаганди. Як апарат шкільний та позашкільний вона повинна зірвати справу попа, вбити релігійні пережитки, щоб боротися з справою будь-якого кулака, з різноманітними забобонами, щоб розвернути перед селянином правильне розуміння, що таке радянська влада, за допомогою щоденної інформації, постійно через дітей на батьків та прямо стосовно батьків нести не уклінно цю пропаганду. В завдання освіти в широкому сенсі входить завдання розсіювати різного роду пережитків та безпощадна боротьба із тьмою – перешкодою для творення майбутнього. Школа як учасник освітнього процесу, як найважливіша його ланка, не може стояти осторонь боротьби з релігією». А. Луначарський наголошував, що «дитина в школі абсолютно не є ізольованою. Якщо він приносить в школу релігію, потрібно пам'ятати, що вона нав'язана йому оточуючим його середовищем, зазвичай сім'єю. Оскільки школа проводить активну боротьбу з релігією, вона стикається із сім'єю. Дитина потрапляє між двох сильних впливів на нього, заплутується в суперечностях. І не знаючи кому вірити, при міцності сім'ї та стійкості в ній релігійних пережитків часто починає ненавидіти школу та державу що за нею стоїть. Потрібно викорінювати релігію відвертаючи від неї молоде покоління; і чим в більш ранньому віці ми розпочнемо звільнення свідомості від релігійних пережитків тим краще».

Усвідомлюючи, що: «релігійна практика доволі глибоко пов'язана з селянським мисленням, це не метафізика і не етика християнства, а його практика: служби, тайни, молебні тощо». Радянської школа на думку А. Луначарського: «...повинна відволікти дітей від відвідування церкви, участі у різного роду релігійних та напіврелігійних церемоній та дійств, даючи їм альтернативу у школі, щось організоване, антирелігійно-значиме, разом з тим цікаве. Різного роду форми проведення дозвілля: театри, концерти, кіно, радіо, відвідування музеїв, багато ілюстровані наукові лекції, особливо антирелігійного спрямування, добре поставлена періодична та неперіодична дитяча література – все це повинно бути пущене в хід, розвернене, удосконалене чи створене для досягнення великої мети найшвидшого перетворення всього наступного покоління в абсолютно атеїстичне (Lunacharskyi, 1976, p. 33, 39, 332, 333). Сприяття засвоєнню учнями нового світогляду мали піонерські організації, котрі: «... повинні йти по такій лінії перебудови шкільного та позашкільного життя учнів, яка б гарантувала ріст відчуття колективізму. Школа, в якій іноді залишаються працювати вчителі старого типу, з її бідністю, недопрацьованою методикою часто не відрізняється від оточуваного середовища. Так не має бути. Школа, як державно-виховний заклад, повинна швидше, ніж усе суспільно-політичне життя прийнятися новим духом, вона повинна возвисятися над побутом. Школа повинна виправляти ті відхилення, які отримує дитина в повсякденному житті» (Lunacharskyi, 1976, p. 190).

Як зазначав під час виступу перед активом Львівської області секретар обкому КП(б)У т. Гаркуша: «Через школу проходить навчання і комуністичне виховання всього молодого покоління нашої країни. Радянська школа є найважливішою ланкою у вихованні будівників комунізму» (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 659, p. 8).

Початку активної антирелігійної кампанії у Західній Україні передувала низка антикатолицьких статей у радянській центральній та регіональній пресі, а також окремі матеріали опублікованих у Православних журналах. Зокрема, на початку 1945 р. газета «Известия», оприлюднює низку публікацій, з різкою критикою Різдвяного послання Папи Римського Пія XII, яке називають про німецьким та антирадянським (Andrukhiv, I., Lysenko, O., Pylypiv, I., 2010, 278).

Загалом, розпочатий у 1944 р. курс на нормалізацію державно-релігійних стосунків у 1948 р. призупиняється. Натомість, з більшим розмахом мова ведеться про обмеження діяльності релігійних культів. Наприклад К. Ворошилов рекомендував обмежити активну діяльність релігійних спільнот, та відкриття нових культових споруд. Подібні дії він порівнював з розгортанням тліючої головні.

В цей час в Україні у владних колах стала ширитися думка, що робота уповноважених у справах релігійних культів має бути направлена на руйнування релігії та церкви і що це все має відбуватися таємно від віруючих та духовенства (Odyntsov, 1990, 20).

У звіті Львівського обласного лекційного бюро у 1949 р. зазначалося: «Лекції на антирелігійну тематику викликають зацікавленість більш за все у робітників, молоді та інтелігенції. Селяни поки що до цих лекцій ставляться з недовір'ям, а іноді і вороже» (LRSA, f. 5001, d. 9, art. 57, p.17).

Головну роль у реалізації атеїстичного виховання підрастаючого покоління, за задумом більшовицьких теоретиків, повинні відігравати вчителі. За словами А. Луначарського: «...елементами, здатними слугувати активними провідниками комуністичної пропаганди», оскільки «комуніст-християнин – явище цілком абсурдне». Саме тому на думку теоретика: «Антирелігійна школа означає школу з антирелігійним учителем. Віруючі вчителі в радянській школі є доволі суперечливим явищем, і відділи народної освіти зобов'язані користуючись різного роду способами змінювати таких вчителів новими, налаштованими антирелігійно» (Lunacharskyi, 1965, p. 129, 229, 330).

Знайти антирелігійно налаштованих місцевих педагогів було доволі складно. Власне основною проблемою радянських партійних керівників Західної України у сфері освіти досліджуваного періоду, стало формування нового освітянського середовища, яке б працювало в контексті постанов партії та уряду. Щоб забезпечити відповідними кадрами школи західних областей, Наркомат освіти УРСР упродовж 1944 р. відрядив з східних областей УРСР 8116 учителів, та додатково направив 1191 педагогів з східних областей СРСР (Horozhankina, 1980, p. 128). Зокрема, в Тернопільську область 6 вересня 1944 р. прибуло 127 вчителів із Запорізької області із 600 запланованих НКО для області. Кількість відряджених для роботи в Тернопільську область освітян продовжувала зростати. Так, станом на 17 жовтня 1944 р. в область прибув зі сходу України ще 651 учитель (Ternopil Region State Archive, f. P-1, d. 1, a. 158, p. 15, 16).

Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР» від 7 травня 1945 р. рекомендувала Наркомату освіти УРСР в особі П. Тичини: «направити в 1945 р. для роботи в школах західних областей УРСР 2560 учителів з інших областей УРСР та 8300 осіб з числа випускників педагогічних вишів, педагогічних шкіл і курсів» (Horozhankina, 1980, p.135–136).

Новоприбулих педагогів, влада намагалася максимально залучити, як «прогресивний актив» до агітаційної роботи з місцевим населенням. Місцева преса рясніла повідомленнями: «вчителі виступають як вірні помічники партії Леніна-Сталіна, як полум'яні агітатори, пропагандисти, що допомагають виховувати трудящих в комуністичному дусі, як активні борці з залишками антинародної ідеології українських буржуазних націоналістів, з проявами космополітизму, аполітичності і безідейності в роботі» (Radianska Ukraina, 1950, р. 2). «Учитель в західних областях – насамперед оповісник, тих величезних, повних глибокого змісту змін, які принесла радянська влада. Він повинен бути організатором і активним учасником здійснення всіх заходів радянської влади у своєму місті або селі, непримиреним борцем проти ворожій агентури – українсько-німецьких націоналістів» (Prykarpatska Pravda, 1945, р. 1).

Як зазначає сучасна дослідниця О. Петренко: «вчительці, як такій, надається особливий статус агітаційно-ідеологічного агента влади, і саме вони – молоді дівчата-вчительки – стануть після війни символічним втіленням прирештя «чужинців» (Petrenko, 2019, р. 1).

Адаптація до нових суспільно-політичних та побутових умов у новоприбулих освітян відбувалася по-різному. Одні, щойно приїхавши, одразу намагалися виїхати за межі західної України. Як от прислана зі сходу вчителька до с. Свидова Чортківського району Тернопільської області 25 жовтня 1944 р. звернулася до РайВО із проханням дозволити їй повернутися додому, оскільки в неї там залишився хворий чоловік, а вона із собою взяла двох дітей віком 10 і 6 років. Просила дозволу взяти із собою дітей, оскільки вони не мали теплої одягу ні взуття (TRSA, f. P-1, d. 1, act. 186, р. 27).

Хтось покидав означену територію, побоюючись розправи з боку місцевих жителів. Як мало місце с. Білий Камінь Олеського району Львівської області коли на початку 1945 р. до новоприбулої вчительки прийшла селянка і каже: «Чого ви досі тут? Совіти вже звідси поїхали. Радянської влади тут вже нема, їдьте швидко, або вас вб'ють». Вчителька після почутого одразу виїхала із села. (LRSA, f. P-3, d. 1, act. 213, р. 43).

Інші намагалися у різний спосіб адаптуватися до місцевих умов. Хтось одразу почав співпрацювати з органами НКВС. Дехто ішов на співпрацю з бійцями українського національно-визвольного руху.

Загалом питання адаптації освітян зі східних областей УРСР в умовах Західної України потребує окремого дослідження.

Робота новоприбулих вчителів різко контрастувала із методикою місцевих. Адже, радянські освітяни звикли працювати за радянськими стандартами, одразу почали викладати навчальний матеріал в руслі марксистсько-ленінського вчення. Власне вони і чітко виконували вимоги інструкцій органів освіти, про впровадження атеїстичного виховання під час викладання навчальних предметів. Адже з точки зору радянської методики навчання, виклад навчального матеріалу мав відбуватися із логічним доведенням фактів, а не на віру.

Галицькі освітяни з одного боку не до кінця встигли оволодіти радянської методикою освіти, з іншого боку, навчали дітей намагаючись уникати гострих моментів пов'язаних з атеїстичним вихованням.

Цілком очевидним є той факт, що до місцевих педагогів органи радянської влади ставилися із значною недовірою. Прикладом цього слугує характеристика завідуючої Бердихівської початкової школи Яворівського району Львівської області Г. Голуб, у якій серед іншого зазначалося: «недостатньо працює над вихованням молоді в комуністичному дусі, мало готується до уроків. Не працює над підвищенням свого ідейно-політичного рівня» (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 562, р. 55).

Загалом чи не у кожному звіті районного чи обласного управління освіти західноукраїнського регіону досліджуваного періоду зустрічаємо шаблонне

формулювання: «частина вчителів не бере активної участі в громадсько-політичному житті».

Зважаючи на ту обставину, що замінити місцевих освітян на «політично грамотних» на той момент у радянської влади не було, тому місцеві органи влади за допомогою різноманітних засобів та методів намагалися підвищити рівень громадянської свідомості західноукраїнських вчителів.

Насамперед у 1944–1945 р. проведено низку освітянських конференцій. Так, у наказі народного комісара освіти УРСР П. Тичини № 4440 від 4 листопада 1944 р. «Про січневі наради вчителів» зазначалося: «з метою підведення підсумків роботи шкіл за перше півріччя, призначити триденні курси підвищення кваліфікації вчителів на 4, 5, 6 січня 1945 р.» (Ivano-Frankivsk Region State Archive, f. R-3, d. 2, act. 2, p. 7). Дата проведення наради не випадкова, адже в Західній Україні це час святкування одного із найбільших свят Різдва Господнього. Таким чином влада бодай у такий спосіб відривала місцевих педагогів від активної участі у релігійному житті громади.

Щоб учні шкіл не приймали активної участі у святкуванні днів Святого Андрія та Миколая, наказ народного комісара освіти УРСР П. Тичини № 4966 від 5 грудня 1944 р. зазначав, що у зв'язку з відзначенням 65-річчя від дня народження вождя, маршала Радянського Союзу Й.В. Сталіна: «по всіх школах, позашкільних і дошкільних та інших освітніх закладах до 10 грудня 1944 р. розробити плани відзначення 65-річчя. Серед піонерів і учнів молодших класів провести бесіди, про життєвий шлях Й.В. Сталіна. Під час вільний від занять, організувати учням відвідування кіно й театрів, з програмою виступів про Й. Сталіна (IFRSA, f. R-3, d. 2, act. 2, p. 9).

У наказі № 5115 від 16 грудня 1944 р. народного комісара освіти «Про організацію допомоги обласним відділам народної освіти та вишам Західних областей України» зазначено: «з метою надання систематичної допомоги західним областям УРСР в організації та зміцненні роботи шкіл політосвітніх установ та вишів закріпити за відповідними об'єктами представників об'єкту східних областей». Далі в наказі затверджена відповідна таблиця:

№ з/п	Хто закріплений	За ким закріплено
1	Харківський облВНО	Львівський облВНО
2	Київський міськВНО	Львівський міськВНО
3	Полтавський облВНО	Дрогобицький облВНО
4	Вінницький облВНО	Станіславський облВНО
5	Дніпропетровський облВНО	Тернопільський облВНО

Крім того, відповідні відділи народної освіти мали відряджати свої досвідчені кадри для читання лекцій на курсах підвищення кваліфікації, молодих спеціалістів на роботу, обмін навчальними матеріалами тощо (IFRSA, f. R-3, d. 2, a. 2, p. 10).

Щоб старі вчителі Західної України мали можливість підвищувати свій освітньо-кваліфікаційний рівень та працювати в єдиному руслі радянського освітнього процесу, крім спеціалізованої атеїстичної літератури, державним учбово-педагогічним видавництвом підготовлено спеціальні методичні матеріали. Зокрема у тематичному збірнику «Радянська школа та організація її роботи» вміщено низку науково-методичних матеріалів присвячених вихованню «радянської людини». Зокрема, аспіранти українського науково-дослідного інституту педагогіки Р. Бекер та П. Гінзбург у методичній статті «Радянські аспекти народної освіти» акцентували увагу західноукраїнських вчителів на тому, що: «... система освіти в СРСР світська. В СРСР церква відокремлена від держави. Школа відокремлена від церкви. Релігія оголошена приватною справою. Тому в радянській школі не може бути місця релігії, як навчальній дисципліні (Chavdarov, 1939, p. 37). Професор М. Деденков у статті «Радянське виховання і його значення» наголошував що: «...під освітою ми розуміємо озброєння учнів систематичними знаннями й навичками, що є основою для

вироблення в них комуністичного світогляду. Під вихованням ми розуміємо прищеплення дітям комуністичної моралі, вироблення більшовицьких рис характеру. Питання виховання нового покоління в дусі комунізму, як невід'ємна частина будівництва нового суспільства» (Chavdarov, 1946, p. 9, 14). Його колега, професор Я. Реднік у статті «Завдання і методи морального виховання серед іншого наголошував: «виховання радянського патріотизму повинно полягати насамперед у розвитку в дітей почуття батьківщини та любові до неї. Діти повинні відчувати й усвідомлювати, що вся величезна країна, яка займає 1/6 частину світу і простягається від Північного моря до Гімалайських гір на півдні, від Балтійського моря до Курильських островів, що вся ця країна її Батьківщина» (Chavdarov, 1946, p. 107).

З метою підвищення ідеологічного рівня вчителів, останні самостійно повинні були вивчати основи марксистсько-ленінського вчення, та мали відвідувати лекторії. Після кожної лекції відбувалася теоретична конференція. Учителі вечірніх шкіл багато уваги мали приділяти «вихованню комуністичної моралі підростаючої молоді» (IFRSA, f. R-3, d. 2, a. 123, p. 13).

Перед початком 1945–1946 н.р. із сільськими вчителями Західної України проведено науково-практичні конференції. (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 591, p. 8).

Практика освітніх конференцій для західноукраїнських вчителів у першій половині січня тривала до 1953 р. Під час таких конференцій чимало уваги звертали на подолання «релігійних пережитків у освітньому середовищі. Так, під час конференції освітян у Заболотівському районі Станіславської області що відбувалася з 6 по 8 січня 1950 р. у виступі начальника РВ МДБ Зеленеця, наголошувалося: «вчитель с. Хлібичин охрестив дитину у церкві. Частина вчителів с. Джурів не приймають участі в громадсько-корисній роботі» (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1227, p. 18, 33).

В Богородчанському районі Станіславської області 7–9 січня 1950 р. в роботі наради взяв участь міністр освіти УРСР Пінчук та секретар ОК КП(б)У (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1227, p. 1, 2).

У Войнилівському районі нарада вчителів проходила з 6 по 9 січня 1950 р. за участі 125 освітян. В резолюції учительської наради серед іншого зазначалося, що: «частина вчителів району не лише не виховують учнів в комуністичному дусі, а навпаки своєю поведінкою показують, що вони не хочуть виховувати підростаюче покоління в комуністичному світогляді. Свої уроки проходять на низькому ідейно-політичному дусі. Зокрема вчителька Перевозецької школи не лише не виховує учнів у комуністичному дусі, але і сама вороже налаштовано до комсомолу, не хоче знати завдань радянського вчителя. Істотним недоліком роботи вчителів району, є низька активність антирелігійної пропаганди. Як наслідок, чимало учнів району ходять до церкви, та відвідують релігійні обряди. Частина вчителів району абсолютно не приймають участі у громадсько-політичному житті сіл» (IFRSA, f. P-1, d. 1, act. 1227, p. 6).

У 1946–1947 н. р. в сільських школах відповідно до постанов КП(б)У посилили ідеологічну роботу із молоддю. З цією метою для вчителів прочитали лекції на теми: «Ідеологічне озброєння інтелігенції в сучасних умовах». «П'ятирічний план розвитку народної освіти». За час четвертої п'ятирічки, «школи мали виховати молодь в комуністичному дусі. Щоб учні були гідними героїчної Сталінської епохи» (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 660, p. 5).

Як зазначено у звіті про роботу шкіл сільської молоді Станіславської області за 1948–1949 н. р.: «молодь виховується в умовах сучасної радянської дійсності, в умовах переходу від соціалізму до комунізму. Виховна робота в таких школах відбувалися після уроків, зводилися переважно до читання статей виховного характеру, вивчення біографій та праць Леніна та Сталіна» (IFRSA, f. R-3, d. 2, a. 123, p. 12).

У Тернопільській області в 1949–1950 н.р. в районах проведено 281 днів вчителя, під час яких прочитано 377 доповідей та лекцій на політичні та педагогічні теми. Під час куцшової наради у Підгасцькій середній школі серед тем обговорювалося Антирелігійне виховання під час уроків природознавства (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1832, p. 45).

27 березня 1950 р. у м. Львів проведено обласну нараду працівників загальноосвітніх шкіл. Учасникам зборів зачитали листа-звернення Й. Сталіна, в якому серед іншого наголошувалося: «якою радісною є праця радянського вчителя, якому народ довірив найдорожче багатство Батьківщини, виховання в ленінсько-сталінському дусі радісних дітей сталінської епохи» (LRSA, f. P-3, d. 3, act. 659, p. 46).

Упродовж 1951–1952 навчального року, всі вчителі Тернопільської області були охоплені мережами вивчення марксистсько-ленінської теорії (вечірні курси, гуртками, групами, курсами тощо) (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2345, p. 4).

З 3 по 7 січня 1952 р. у всіх районах Тернопільської області проведено наради з вчителями під гаслом покращення ідейно-політичного виховання учнів. 6 і 7 січня працювали метод комісії (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2345, p. 16).

Виховання радянського патріотизму і радянської національної гордості підростаючого покоління було і є найважливішим завданням радянської школи (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1268, p. 1).

Питання політичної освіти стояло на особливому контролі органів державної влади. Зазвичай контролем та керівництвом ідейно-політичною роботою серед вчителів опікувався ідеологічний відділ обкому КП(б)У (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1832, p. 47).

Крім того, роботу вчителів часто перевіряли різні відомства, оскільки як зазначено у документах Тернопільського ОК КП(б)У: «на практиці частина вчителів або зовсім, чи частково орієнтувалася у партійних документах та марксистсько-ленінському вченні» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2345, p. 8).

Наприклад 30 лютого 1951 р. Станіславський обком КП(б)У вимагав від райкомів звіту до 5 червня 1951 р. у якому потрібно було відобразити стан ідейно-політичного виховання учнів та вчителів, а також недоліки в роботі шкіл (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1372, p. 63).

Для безпосереднього контролю за роботою вчителів, владою використовувалася розгалужена система шкільних інспекторів. Зокрема, постанова № 923 від 29 квітня 1945 р. РНК СРСР «Про інспекторів шкіл» наказувала: «з метою покращення контролю за навчанням та вихованням в школах СРСР мали збільшити кількість шкільних інспекторів на місцях» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 277, p. 73). Щоб інспектори добросовісно відносилися до виконання покладених на них обов'язків, влада стимулювала їх підвищеними почасовими окладами. Так, з 1 квітня 1945 р. інспектори районних шкіл отримували посадовий оклад 700 крб., хто мав більше 5 років стажу – 800 крб. Обласні відповідно 900 та 1000 крб. Для порівняння заробітня плата вчителя сільської школи варіювалася від 400 до 500 крб. (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 277, p. 74). Наприклад в 1948 р. у Тернопільській області роботу вчителів контролювали 179 інспекторів (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 91).

Як результат перевірки роботи місцевих освітян, у документах обласних управлінь освіти зустрічаємо наступні відомості: Учителька Коваленко з Радехівського району Львівської області активна баптистка. Такі вчителі не можуть забезпечити ідейно-виховну роботу в школі (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 659, p. 34). В с. Мельниця-Подільська Тернопільської області, вчителька місцевої СШ відмовлялася проводити уроки атеїстичної пропаганди, оскільки за релігійними переконаннями була євангелісткою (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2138, p. 38). В 1951 р. у Городенківському районі Станіславської області одного із вчителів змушували читати лекції на антирелігійні теми, незважаючи на те, що він систематично відвідував церкву. У листі першому

секретарю Станіславського обкому КП(б)У один із секретарів Станіславського обкому КП(б)У наголошував: «вчитель Жовтинський може працювати у школі, коли не буде відвідувати церкву» (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1372, p. 19).

Як зазначено у звіті Тернопільського ОблВНО за 1947 р.: «сільські вчителі не подолали релігійних пережитків. Вчителі відвідували церкву. Мали місце невідвідування шкіл учнями в дні релігійних свят. З такими педагогами проводили виховні бесіди. Проводили спеціальні зібрання вчителів де засуджували таку поведінку» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 79). Вдавалися і до більш радикальних засобів. Так, упродовж 1947–1948 н.р. з Товстенського району Тернопільської області за «антинародну діяльність» виселено за межі Української УРСР 10 вчителів (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 15).

І коли б хтось з педагогів вирішив не дотримуватися згаданих постулатів, то йому швиденько компетентні органи пригадували норми радянського кримінального права.

Зокрема, згідно статті 122 чинного на той момент кримінального кодексу УРСР за «викладання малолітнім чи неповнолітнім релігійних віровчень в державних чи приватних навчальних закладах та школах чи з порушенням встановлених для цього правил», передбачено покарання у вигляді виправно-трудова робіт терміном до одного року. Власне норма статті 126 безпосередньо забороняла «вчинення в державних та громадських закладах чи установах релігійних обрядів, а також розміщення в цих закладах та установах будь-яких релігійних зображень». Порушників закону чекало покарання у вигляді виправно-трудова робіт терміном до трьох місяців чи штрафом 300 крб. (Kriminalnyi kodeks, 1950, p. 88–89).

Перебуваючи під постійним контролем та неймовірним тиском з боку органів державної влади, частина вчителів проводила заходи антирелігійного спрямування. Зокрема, в школах широко відзначали радянські свята, новорічні ялинки тощо (LRSA, f. 5001, d. 6, a. 191, p. 12). В усіх школах Тернопільської області 1948 р. створено батьківські комітети. Під час батьківських зборів батькам вчителі чи лектори-пропагандисти читали лекції на антирелігійні теми (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1268, p. 82). Крім того, вчителі змушені були відвідувати учнів на дому, та вивчати домашню обстановку, з метою викорінення релігійного виховання вдома (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1268, p. 83).

Така робота мала іноді і доволі трагічні наслідки. Так, за спогадами М. Макути, взимку 1947 р. в с. Дорогів, Галицького району Івано-Франківської області, місцеві уповноважені: лейтенанти Єфанев та Грибков, через вікно розстріляли гурт молоді, котра проводила репетицію різдвяного вертепу. В результаті обстрілу, загинуло два хлопці – Микола Якубишин, який грав роль Ірода (син господарів помешкання – В.С.) та Омелян Пасеку, котрий виконував роль Ангела, а очевидця 17-річного Михайла Макуту – поранено в хребет (Petrovich, 2013, p. 13, 14).

Щоб відволікти дітей від участі у святкуванні релігійних свят, школи практикували залучення учнів на цей час до виступів у сільських клубах під різними приводами. Так, у січні та квітні 1948 р. під час канікул, для дітей сільських шкіл Тернопільської області організовані виступи у школах та сільських клубах (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 13).

Римо-католицьким громадам що залишилися діяти у Західній Україні після депортацій них акцій 1945–1946 рр. забороняли проводити свято «першого причастя». Так, 9 травня 1949 р. уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР видав розпорядження керівникам обласних управлінь, у котрому зазначив, що «не забороняючи відкрито святкувати римо-католикам «перше причастя», потрібно надалі вживати заходів, стосовно обмеження релігійного виховання дітей» (IFRSA, f. 388, d. 1, a. 8, p. 131).

Загалом, щоб не долати «релігійних пережитків» у школі, радянська влада намагалася збільшувати кількість дошкільних закладів, коли б немовлят можна було

вилучити з-під опіки надміру релігійних дідусів та бабусь. Зокрема, на виконання постанови РМ УРСР від 23 лютого 1951 р. № 360 та бюро Тернопільського обкому «Про організацію в 1951 р. сезонних дошкільних закладів в колгоспах і радгоспах УРСР» лише в Тернопільській області планували охопити дитячими яслями 15 000 дітей, та дошкільними закладами 19000 дітей (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2208, p. 2).

Крім того, дітей вилучали з-під освітньої опіки релігійних установ. Так, в с. Яхторі Дрогобицької області у 1945 р. з жіночого монастиря до дитячих установ зібрано 40 дітей, щоб їх не виховували монахині в релігійному дусі. (LRSA, f. P-3, d. 1, a. 468, p. 5).

Важливим компонентом атеїстичного виховання молоді в західноукраїнському селі стала боротьба з релігійними символами. Зокрема у доповідній записці секретаря Кутського РК КП(б)У № 02/150 від 25 квітня 1949 р. зазначено, що на території району у справі ліквідації хрестів, в першу чергу зносяться ті, що розташовані поблизу шкіл та клубів. До подібних заходів вдавалися і керівники Чернелицький райвиконкому Станіславської області. У листі № 26 від 16 червня 1949 р. вони повідомляли Станіславський облвиконком: «болісної реакції місцевого населення не буде, оскільки молодь не надає цьому особливого значення (IFRSA, f. 388, d. 1, a. 8, p. 145, 173).

Активній антирелігійній пропаганді у сільській школі Західної України протидіяли структури українського національно-визвольного руху. Як зазначалося у документах Почаївського РК КП(б)У: «...націоналісти в жовтні 1944 р. контролювали навчальний процес в школах району. Під час виховних годин забороняють говорити вчителям про радянських керівників. В селах Гніздична, Старо-Олексине, Устечко націоналісти провели загальні збори селян, де провели бесіди з батьками, щоб не примушували ходити дітей до радянських шкіл, та силувати їх вчити уроки. Як наслідок в с. Гніздичне діти два тижні відмовлялися вчити гімн Радянського Союзу» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 145, p. 32).

Чи не кожен директор сільської школи отримав від українського підпілля наказ-директиву: «Наказуємо: а) пропустити в навчанні всі визначені в навчальному плані читанки та вірші, метою яких є вироблення радянського патріотизму; б) в навчанні пісень, які являються дуже важливим виховним чинником відкинути всякі пісні про «Сталіна рідного», про «Москву мою», про «широкою страну родною» і інші. Вивчати тільки українські народні пісні; в) не змушувати дітей ходити в релігійні свята до школи і взагалі забороняємо вести в школі антирелігійну пропаганду; д) не змушувати молоді до брання участі у різного роду большевицьких святкуваннях» (Кугучук, 2003, р. 1). Інша листівка звернена до вчителів-українців закликала: «Совітська школа має за завдання виховувати яничарів-зрадників українського народу. Не прикладайте рук до цієї ганебної протинародної роботи. Саботуйте русифікаційні заходи радянської влади. Не організуйте в школі піонерських та комсомольських організацій! Не беріть жодної участі у так званій політично-виховній роботі ні в школі ні поза школою. Не виступайте в ролі сталінських пропагандистів і агітаторів. Учителі! Виховуйте своїх учнів на вірних синів України, а не на тупих і задурманених наймитів сталінських вельмож» (Scientific library of I. Franko National University of Lviv, f. RK 357, d. 1, a. 30, p. 1).

Крім листівок, учасники націоналістичного підпілля проводили індивідуальні бесіди з вчителями, і навіть організували наприкінці 1945 р. дводенну конференцію з освітянами Делятинського району Станіславської області (IFRSA, f. P-1, d. 1, act. 259, p. 69).

Хто з вчителів ігнорував звернення та застереження з боку українського національно-визвольного руху, наражав на небезпеку власне життя. Як зазначено у документах Тернопільського обкому КП(б)У в 1944 р.: «...з с. Завалля Мельницького району Тернопільської області партизани забрали до лісу вчителя місцевої школи, а

дітям наказали не ходити до школи. В одному із сіл Товстенського району у 1944 р. націоналісти знищили цілу учительську родину (4 особи). Навчання в школі припинилося через відсутність педагогів (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 312, p. 9, 10).

Потрібно зазначити, що структури українського національно-визвольного руху упродовж досліджуваного періоду постійно моніторили ситуацію в сільській школі. Зокрема в спеціальній інструкції ОУН для районних провідників від 12.11.1945 р. у п.6. «Шкільна молодь» зазначалося: «на шкільну молодь впливайте, та вже від малого вчіть їх боротьби, заставляйте до бойкоту піонерських і комсомольських організацій, різних свят в честь Сталіна та ін. Наперекір вчителям – моліться. Дуже пильну увагу зверніть на середню молодь. За всяку ціну не сміємо допустити, щоб ця молодь вийшла з-під нашого впливу» (LRSA, f. P-3, d. 1, a. 213, p. 156).

Настрої учнів вивчали за допомогою спеціального питальника (для учнів, студентів). У згаданому документі серед іншого потрібно було вказати: «скільки учнів зі сходу, які взаємини, скільки є комсомольців, скільки серед комсомольців місцевих, чи є в школі клуб, наскільки активний, яку пресу читають учні. Що роблять учні зі східних областей, що їм відомо про діяльність УПА та ОУН. Арк. 5. Яка плата за навчання, хто на релігійні свята ходить в школу, хто з учнів п'є та курить. Хто з вчителів був покараний радянською владою, хто проводить і яку агітаційну роботу. Чи цікавляться вчителі позашкільним життям учнів, як матеріально забезпечені вчителі, чи є такі що беруть хабарі. Опитування проводилося двічі на місяць. Перший раз в серпні 1948 р. документ вилучено органами МДБ в оунівців у 1948 р. (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 113, p. 5).

Дії українського національно-визвольного руху мали певний ефект. Адже більшість сільської молоді у досліджуваній період не піддавалася антирелігійним навіюванням радянської влади. Важко відповісти що було більш дієвим: страх чи політичні гасла, проте лише констатуємо факт, що заходи українського підпілля не дозволили радянській владі у цьому часовому відтинку провести форсовану атеїзацію свідомості молодих людей в західноукраїнському селі.

Можемо констатувати, що більшовицька антирелігійна кампанія частково вплинула на ставлення сільської молоді до релігії і на кінець 1940-х рр. в селах Західної України молодь стала рідше відвідувати храми. Зокрема уповноважений у справах релігійних культів по Тернопільській області констатував що у 1950 р. в селах Теофіпілька, Велика Плотича Козівського району, служби відбуваються один раз на місяць, рідше два рази. Відвідуваність до 50 осіб. Молодь до церкви не ходить. Священнику Горохівському навіть не дали поїсти. Не дали воза, і той мав іти до дому 4 км пішки. Селяни казали, ми в район ходимо пішки, то він може і до дому піти пішки» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2127, p. 5).

Проте, як видно із звітів уповноважених у справах релігійних культів обласкомкомів Західної України на початку 1950-х рр. ситуація дещо змінилася, і сільська молодь стала знову активно відвідувати церковні служби. Зокрема, як зазначено у звіті уповноваженого у справах релігійних культів у 1950 р. в Тернопільській області: «молодь продовжувала дотримуватися релігійних поглядів в плані хрещення дітей, шлюбів у церкві». Секретар Золотопотоцького РК КП(б)У Тернопільської області вимагав закрити церкву в с. Прошова, оскільки діти приходячи до школи вітаються Слава Ісусу. У цьому проханні було Тернопільським обкомом КП(б)У відмовлено (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2127, p. 9, 17).

Зокрема, у Немирівському районі Львівської області у 1950 р. в частині сільських шкіл в дні релігійних свят відвідування уроків на рівні 20–25 %. Зокрема, в час релігійних свят учні не ходили в семирічках сіл Жуличі, Гончарівці, Князівці. У Львівській області траплялися випадки, коли на релігійні свята сільські школи взагалі не працювали. Наприклад, учні старших класів Пониковецької школи Заболотівського

району Львівської області в дні релігійних свят замість школи відвідували церкву (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 659, p. 23, 24, 75).

В Тернопільській області у 1951 р., як зазначено у звіті уповноваженого у справах релігійних культів: «існували райони з високою релігійною свідомістю. Зокрема у Великоглибочківському районі в селах Купчинці та Плотича відвідуваність церков на рівні минулого року, не зменшується, навіть діти шкільного віку ходять з батьками і без.

Під час святкування Паски у 1952 р. спостерігалася висока відвідуваність церков. Наприклад в с. Товсте, в суботу і неділю, храм відвідало близько 1800 осіб. Контингент відвідувачів 80 % особи середнього та похилого віку, 20 % молодь. У 1952 р. в багатьох парафіях, особливо Бережанського, Чортківського, Глуштенського районів, дуже важко долаються релігійні пережитки» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2325, p. 4, 77, 97).

У звіті уповноваженого у справах релігійних культів Тернопільської області від 21 квітня 1953 р. зазначалося: «28 березня 1953 р. у релігійне свято Вербоної Неділі у с. Дубівці Гримайлівського району на службі було 100 осіб, в т.ч. 10 дітей шкільного віку, 60 осіб середнього віку. Відвідуваність церков у 1953 р. на рівні минулого 1952 р. не падає. Під час служби 1 січня 1953 р. в с. Довжанка Козлівського району Тернопільської області із 250 присутніх, 100 осіб молодь, 100 особи середнього віку. В с. Колодіївка Скалатського району під час такої служби із 200 присутніх 100 молодь, переважно молоді дівчата.

На водохреще 1953 р. в с. Нові Заложці Залозецького району на службі були присутні 500 осіб, в тому числі 200 осіб середнього віку, 300 осіб молоді в т.ч. 50 дітей шкільного віку. Від загальної кількості 70 % становили жінки» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2521, p. 3, 4, 7, 9, 10).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Повернення радянської влади на територію Західної України серед іншого продовжило політику атеїстичної пропаганди у сільській школі розпочатої у 1939–1941 рр. Базуючись на рекомендаціях А. Луначарського та маючи попередній досвід атеїстичної кампанії 1920–1930-х рр., радянська влада у регіоні розпочала доволі активну кампанію антирелігійного виховання молоді. Основними провідниками цієї політики стали новоприбулі вчителі із східних регіонів СРСР та УРСР. Місцеві освітяни різними способами намагалися саботувати участь у подібних заходах. Щоб активніше залучати місцевих педагогів до «формування свідомості нових радянських громадян» органи радянської влади постійно проводили різноманітні ідейно-пропагандистські заходи спрямовані на «підвищення ідейно політичного рівня» західноукраїнських вчителів. Чинником, котрий стримував активне поширення антирелігійної пропаганди у сільській школі виступало українське націоналістичне підпілля. Загалом, якщо на кінець 1940-х рр. часина сільської молоді підділася антирелігійним клич ас радянської влади, то вже на початку 1950-х рр. участь сільської молоді в активному релігійному житті зростає. Важливу роль у цьому відіграв чинник родини, де релігійні переконання старших родичів мали більший вплив на свідомість молоді ніж штучні шкільні антирелігійні гасла.

Загалом проаналізований у публікації досвід радянської влади із проведення атеїстичної кампанії є важливим для розуміння сутності складних та суперечливих трансформаційних процесів духовного життя сільської молоді в умовах тоталітарного режиму. Вивчення такого досвіду дозволить уникнути багатьох помилок під час реалізації духовної політики сучасної України.

Вважаємо що питання духовного життя сільської молоді Західної України потребує подальших наукових розвідок у напрямку дослідження щоденних релігійних практик.

Бібліографія

- Андрухів, І., Лисенко, О., Пилипів, І.** (2010). Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна, 410 с.
- Войналович, В. А.** (2005). Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс. Київ: Світогляд, 741 с.
- Горожанкіна, Х.** (1980). Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 545 с.
Державний архів Івано-Франківської області.
Державний архів Львівської області.
Державний архів Тернопільської області.
Експерсії вчителів західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей по промислових і культурних центрах України. (1950). Радянська Україна, (175), 2.
- Киричук, Ю.** (2003). Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. Львів: Добра справа, 464 с.
Кримінальний кодекс УРСР. (1950). Київ: держполітвидав, 168 с.
- Лисенко, О.** (1998). Церковне життя в Україні в 1943–1946 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 404 с.
- Луначарский, А. В.** (1965). Почему нельзя верить в Бога? Москва: «Наука», 443 с.
- Луначарский, А. В.** (1976). О воспитании и образовании. Москва: «Педагогика», 530 с.
Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка.
Обов'язок вчителів Західної України. (1945). Прикарпатська правда. (25), 1.
- Одинцов, М.** (1990). Хожение по мукам 1939–1954. Наука и религия. (8), 19–21.
- Петренко, О.** (2019) Під перехресним вогнем: життя і смерть радянських вчительок у повоєнній Західній Україні. URL: <http://uamoderna.com/md/petrenko-teachers>
- Петрович, І.** (2013). Проповідь на неділю по Різдві. Сівач, 1 (161), 11–15.
- Стоцький, Я.** (2008). Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років. Київ: ФАДА ЛТД, 510 с.
- Чавдаров, С. (ред.).** (1939). Радянська школа та організація її роботи: збірник на допомогу вчителів західних областей України. Київ: державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», 159 с.
- Чавдаров, С. (ред.).** (1946). Радянська школа та організація її роботи: збірник на допомогу вчителів західних областей України. Київ: державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», 168 с.

References

- Andruchiv, I., Lysenko, O., Pylypiv, I.** (2010). Stanislavska (Ivano-Frankivska) yeparkhiia UHKC kriz pryзму stolit: istoryko-relihiinyi aspekt [Stanislavskaya (Ivano-Frankivsk) The diocese of the UGCC through the prism of centuries: historical and religious aspect]. Nadvirna, 410 p. [in Ukrainian]
- Voinalovych, V. A.** (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politychnyi dyskurs [Party and State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine 1940–1960s: Political Discourse]. Kyiv: Svitohliad, 741 p. [in Ukrainian]
- Horozhankina, Kh.** (1980). Sotsialistychni peretvorennia v zakhidnykh oblastiakh Ukrainskoi RSR 1939–1979: zbirnyk dokumentiv i materialiv [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR from 1939 to 1979: a collection of documents and materials.] Kyiv: Naukova dumka, 545 p. [in Ukrainian]
Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [Ivano-Frankivsk Region State Archive].
Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [Lviv Region State Archive].
Derzhavnyi arkhiv Ternopils'koi oblasti [Ternopil Region State Archive].
Ekskursii vchyteliv zakhidnykh, Izmail'skoi i Zakarpats'koi oblasti po promyslovykh i kulturnykh tsentrakh Ukrainy [Excursions of teachers of western, Izmail and Zakarpattia regions on industrial and cultural centers of Ukraine]. (1950). Radianska Ukraina, (175), 2. [in Ukrainian]

- Kyrychuk, Yu.** (2003). Ukrainyski natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv KhKh stolittia: ideolohiia i praktyka [Ukrainian national movement 40–50-th years 20th centuries: ideology and practice]. Lviv: Dobra sprava, 464 s. [in Ukrainian]
- Kryminalnyi kodeks URSR. (1950) [The Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Kyiv: derzhpolityvydav, 168 s. [in Ukrainian]
- Lysenko, O.** (1998). Tserkovne zhyttia v Ukraini v 1943–1946 rr [Church life in Ukraine in 1943–1946]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 404 p. [in Ukrainian]
- Lunacharskyi, A. V.** (1965). Pochemu nelzia veryt v Boha [Why can not you believe in God]? Moskva: «Nauka», 443 p. [in Russian]
- Lunacharskyi, A. V.** (1976). O vospytanny y obrazovanny [About education and education]. Moscow: «Pedagogy», 530 p. [in Russian]
- Naukova biblioteka L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka [Scientific library of I. Franko National University of Lviv].
- Oboviazok vchytelstva Zakhidnoi Ukrainy [The duty of the teaching of Western Ukraine]. (1945). Prykarpatska Pravda, (25), 1. [in Ukrainian]
- Odyntsov, M.** (1990). Khozhdenye po mukam 1939–1954 [Walking through the torments of 1939–1954]. Nauka y relyhiya. (№ 8), 19–21. [in Russian]
- Petrenko, O.** (2019). Pid perekhresnym vohnem: zhyttia i smert radianskykh vchytelok u poviennii Zakhidnii Ukraini [Under the cross-fire: the life and death of Soviet teachers in the postwar Western Ukraine]. URL: <http://uamoderna.com/md/petrenko-teachers> [in Ukrainian]
- Petrovych, I.** (2013). Propovid na nediliu po Rizdvi [Sermon on Sundays for Christmas]. Sivach, 1 (161), 11–15. [in Ukrainian]
- Stotskyi, Ya.** (2008). Derzhava i religii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky 1944–1964 rokiv [State and Religions in the Western Regions of Ukraine: Confessional Transformations in the Context of the State Policy of 1944–1964]. Kyiv: FADA LTD, 510 p. [in Ukrainian]
- Chavdarov, S.** (Ed.). (1939). Radianska shkola ta orhanizatsiia yii roboty: zbirnyk na dopomohu vchytelevi zakhidnykh oblastei Ukrainy [Soviet school and the organization of its work: a collection for the assistance of a teacher of the western regions of Ukraine]. Kyiv: derzhavne uchbovo-pedahohichne vyd-vo «Radianska shkola», 159 s. [in Ukrainian]
- Chavdarov, S.** (Ed.). (1946). Radianska shkola ta orhanizatsiia yii roboty: zbirnyk na dopomohu vchytelevi zakhidnykh oblastei Ukrainy [Soviet school and the organization of its work: a collection for the assistance of a teacher of the western regions of Ukraine]. Kyiv: derzhavne uchbovo-pedahohichne vyd-vo «Radianska shkola», 168 s. [in Ukrainian]